

ОРЕСТ МАЦЮК

ОСТРОЗЬКА ПАПІРНЯ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

Поява низки нових друкарень в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. сприяла бурхливому розвиткові паперових промислів. Папірні відкривалися в різних населених пунктах, зосереджених поблизу центрів книгодрукування, зокрема довкола Львова: у Буську, Лівичах, Брюховичах, Крехові, Зашкові – або безпосередньо у місцях книгодрукування: в Острозі, Добромилі, Стратині та ін. Досить сказати, що протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. в Україні з'явилося 12 нових папіреней¹.

Розвиток книгодрукування став причиною подорожчання паперу. Таке подорожчання паперу у зв'язку із збільшенням попиту на нього спостерігаємо двічі за всю історію розвитку паперової промисловості. Перший раз – під кінець XVI ст., тобто в досліджуваний у цьому повідомленні період, другий раз – наприкінці XVIII ст., коли разом з відкриттям численних канцелярій збільшилася бюрократична писанина і різко зросла потреба в папері.

Якщо говорити про кінець XVI ст., коли з'являлися щораз нові друкарні та папірні, то, на відміну від книгодрукування, яке щойно почало розвиватися, паперове виробництво мало вже багатовіковий досвід і його можна було швидко налагодити, щоб забезпечити ту чи ту друкарню папером. Щоправда, це зовсім не означало, що друкарні не мали труднощів з папером. Згадаймо хоча б Івана Федорова, якому доводилося не лише мати справу з місцевими та приїжджими купцями та паперових справ майстрами, але й самому долати великі відстані для придбання паперу, укладати угоди тощо (Буськ, Krakів та ін.)². Про це переконливо свідчать і самі стародруки, як федорівські, так і пізніші. В жодному примірнику тодішньої друкованої чи рукописної книги немас однорідного паперу.

Відомо також, що деякі друкарні намагалися самі організувати чи налагодити виробництво паперу. Такі спроби робили, зокрема, відомі друкарі Спиридон Соболь і Василій Бурцев, навіть збиралися в якусь заморську подорож, щоб купити паперові сита³. Не відомо тільки, чи вдалося ім це здійснити.

В таких умовах і почала діяти Острозька папірня, яка відіграла визначну роль у розвитку української

культури. Вона постачала папером не лише місцеву друкарню, а й низку інших друкарень України. Час її заснування збігається з виданням „Маргарита“ Івана Золотоустого, надрукованим в Острозькій друкарні в 1595–1596 рр. У цій книзі вдалося виявити декілька водяних знаків, які, без сумніву, є маркою Острозької папірні⁴. Пізніше, з 1598 до 1647 рр., різні водяні знаки з гербами, якими користувалися князі Острозькі та Слуцькі, систематично з'явилися спочатку на папері стародруків, а відтак і документів.

Без вивчення цих водяних знаків неможливо простежити історію Острозької папірні, яка проіснувала більш як півсторіччя і залишила помітний слід в історії української культури. Завдяки філігранологічним дослідженням, що ведуться протягом багатьох літ, останнім часом на сторінках наукових видань дедалі більше утверджується чомусь забута деякими вченими у повоєнний період теза, що „водяные знаки бумаги являются пока одним из самых объективных показателей в определении времени написания недатированных памятников письменности, поскольку в хронологической локализации почерков, равно как и индивидуальных стилей миниатюристов и иллюминаторов, преобладает еще доля субъективного восприятия, превращающая их не только в точное знание, сколько в искусство. В настоящее время филигранологическая датировка с точностью до десятилетия не встречает серьезных возражений. В ряде случаев возможно и сужение этого интервала. Необходимым условием повышения надежности филигранологических датировок является повышение точности филигранологических наблюдений.“

Цим спостереженням присвятили багато праць видатні вітчизняні та зарубіжні філігранологи, зокрема відомий російський дослідник Сократ Олександрович Клепіков.

Перша документальна згадка про папірню в Острозі – це поділ родових маєтків між братами Янушем і Олександром Острозькими. Угоду було складено в Krakові 27 лютого 1603 року, а незабаром, 13 березня, записано в гродські книги Нового Корчина. В угоді зазначено, що до складу маєтку Олександра входила в самому Острозі гребля до Застав'я і папірня на

ній, разом з житловими приміщеннями, серед яких був також будинок паперового майстра Войцеха.

Повніші дані про папірню знаходимо в інвентарях маєтків Острозьких, де під 1620 р. згадується „пороховня і папірня“. Папірня в Острозі, прибутки від якої йшли на шпиталь⁶, заснований Ганною-Алоїзою Острозькою, згадується ще раз під 1636 р.⁷

М. Гембарович стверджує, що папірню в Острозі зруйнувало військо Богдана Хмельницького, яке заїняло місто в 1648 р., і що по тім її вже не відновлювали, перебільшуючи взагалі факт нищення козаками папірень (Буськ, Остріг та ін.)⁸. Проте В. Будка подає інвентар м. Острога з 1648 р., в якому занотовано, що прибуток від папірні для шпиталю св. Франціска становив 50 золотих. Крім того, прибуток від папірні, яка ще в 1620 і 1625 рр. була записана княжною Алоїзою Острозькою шпиталеві, підтверджено в заповіті 1651 р., тобто незадовго до її смерті (1654)⁹. Таким чином, папірня не могла бути зруйнованою у 1648 р., бо в такому разі княжна заповіла б прибутики від неіснуючої папірні. Можливо, були якісь перебої в роботі папірні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. В кожному разі після 1648 р. виробництво паперу в Острозі не припинилося.

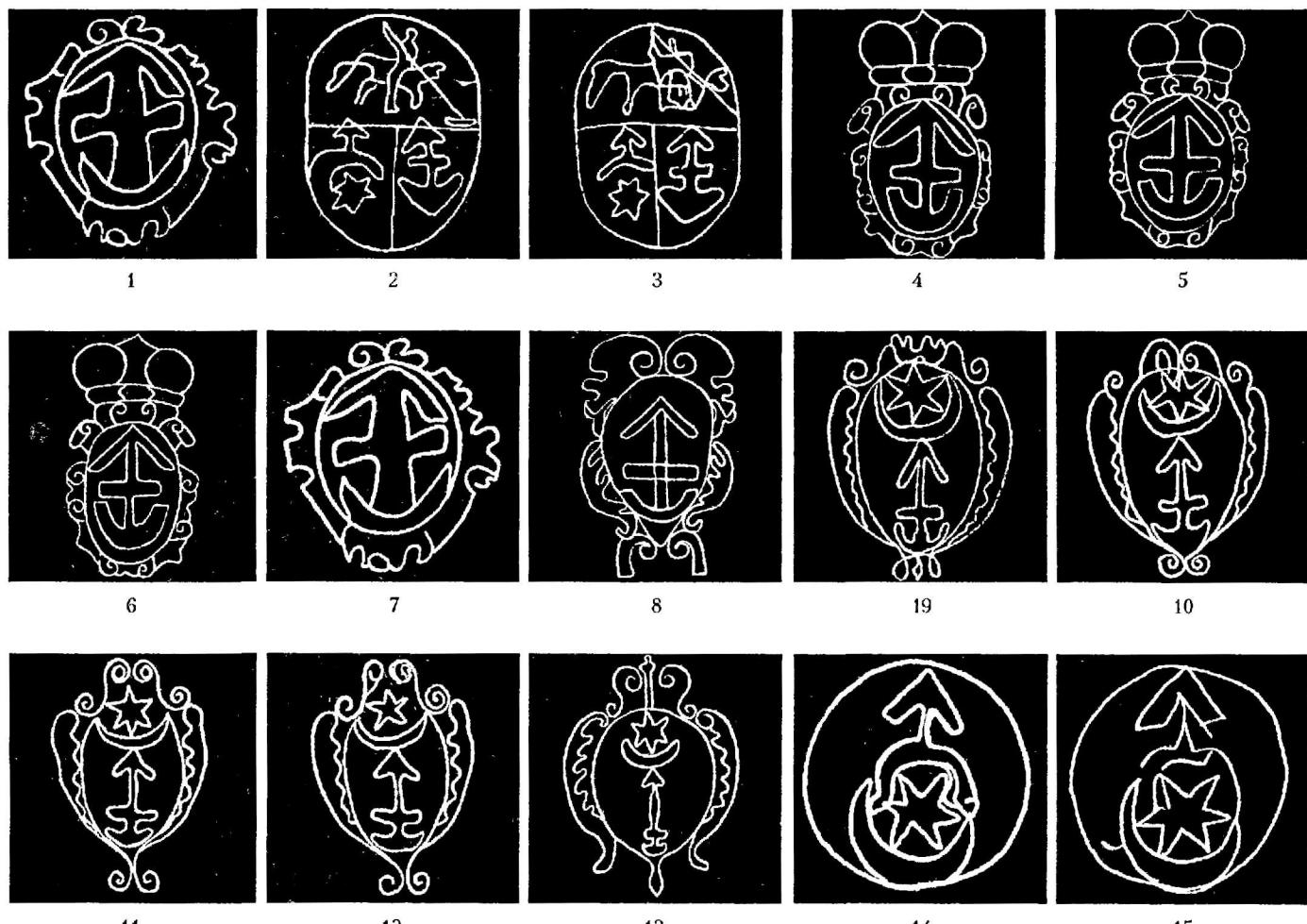
Останню згадку про папірню знаходимо в ревізії замку та міста Острога за червень 1654 р.: “Папірня в Старому місті, прибуток з якої йде на Острозький

шпиталь”¹⁰. Таким чином, у червні 1654 р. папірня ще працювала.

Нам відомі імена острозьких майстрів паперової справи за 1618–1647 рр. Перший названий на ім'я майстер, Войцех, пожертвував католицькому костьолю в Острозі срібну позолочену чашу, а також 300 золотих. Зазначимо, що такий дарунок могла зробити тільки дуже багата людина. Але якщо врахувати той факт, що професія паперових справ майстра дуже високо оплачувалася в часи пізнього середньовіччя і що Войцех міг уже багато років очолювати паперове виробництво в Острозі, то це є цілком ймовірним. Другий майстер, Амвросій, який перебував в Острозі у 1637–1644 рр., записав костьолові 100 золотих чиншу. В записках острозького священика під 1647 р. є також згадка про третього майстра — Казимира¹¹.

Коли припинила існувати Острозька папірня — невідомо. Це сталося, очевидно, десь в середині 50-х років XVII ст. На сьогодні відомо 17 типів (та їх різновидів) водяних знаків Острозької папірні, які датуються 1595–1647 рр. Ілюстрації 15 філіграней вміщено в цьому повідомленні.

Водяні знаки Острозької папірні, зокрема початкового періоду її існування, відомі виключно з паперу, що вживався для друкування книжок наприкінці XVI ст. (1595–1598 рр.). Перешкодою в дослідженнях цих знаків є те, що книжки друкувалися на папері

Філіграні Острозької папірні

Опис і розшифрування водяних знаків

N/N філі- граней	Розшифрування	Дата	Видання, в яких опубліковані водяні знаки
1	Герб князів Острозьких (Конча)	1595- 1598	Gebarowicz, згад.праця, № 114; О.Я.Мацюк. Папір та філіграні..., № 361
2	Герб кн.Острозьких (на тридільному щиті Юрій-Змієборець, герби Огончик, Леліва (Острозьких і Конча)	1598	Gebarowicz, № 114; Мацюк, № 362
3	Те саме	1598	Gebarowicz, № 120; Мацюк, № 363
4	Герб князів Острозьких (Конча)	1598	Gebarowicz, № 115; Мацюк, № 365
5	Те саме	1598	Gebarowicz, № 116; Мацюк, № 366
6	Те саме	1598	Gebarowicz, № 117; Мацюк, № 367
7	Герб кн.Острозьких (на чотиридільному щиті в орнаменті Юрій-Змієборець, і герби Огончик, Леліва і Конча	1606- 1607	Gebarowicz, № 122; Мацюк, № 368
8	Герб князів Острозьких (Конча)	1617- 1619	Gebarowicz, № 118; Мацюк, № 369
9	Герб князів Острозьких (Леліва і Конча)	1640	Мацюк, № 370 (з бібліотеки В.Ф.Скідана, "Триодь постная", Києво- Печерської друкарні, арк. 740)
10	Те саме	1640	Мацюк, № 371 (з бібліотеки В.Ф.Скідана, "Триодь постная", Києво- Печерської друкарні, арк. 743)
11	Те саме	1641	Мацюк, № 372(ЦДІА України в Києві, ф. 27, оп. 1, спр. 37, арк.17. Опубл. Каманін, Вітвіцька, № 1236)
12	Те саме	1641	Мацюк, № 373(ЦДІА України в Києві, ф. 27, оп. 1, спр. 37, арк. 44. Опубл. Каманін, Вітвіцька, № 1237)
13	Герб князів Острозьких (Леліва і Конча)	1644	Мацюк, № 374(ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 99, арк. 260. Опубл. Каманін, Вітвіцька, № 1238)
14	Герб князів Острозьких (Огончик, Леліва)	1647	Мацюк, № 375(ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 82, арк. 704. Опубл. Каманін, Вітвіцька, № 918)
15	Те саме	1647	Мацюк, № 367(ЦДІА України в Києві, ф. 27, оп. 1, спр. 40, арк. 260, Опубл. Каманін, Вітвіцька, № 919)

малого формату. Папір згинався при брошуруванні вдвічі і вчетверо, а філіграні трапляються якраз у місцях згинів і зшивання. Отож доводиться відтворювати філіграні, що не завжди дає потрібні результати. Крім того, острозький папір є низької якості, грубий, темно-сірого кольору. Додаймо ще той факт, що кожен аркуш досліджуваного паперу густо задрукований. Усе разом створює неабиякі труднощі при копіюванні та розшифруванні водяних знаків.

¹ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок ХХ ст.). — Київ, 1974. — С. 257.

² Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: Збірник документів. — Київ, 1974; Мацюк О. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюллетень Архівного управління УРСР. — Київ, 1964. — № 3. — С. 37-46.

³ Першодрукар Іван Федоров... — Док. № 106; Мацюк О.Я. Нові документи о типографе Спиридоне Соболе // Федоровські читання. 1976. — Москва, 1978. — С. 64.

⁴ Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI–XVIII w. // Roczniki Biblioteczne. — Warszawa, 1966. — R. X, z. 1–2. — S. 56.

⁵ Амосов А. А. Проблема точности филигранологических наблюдений. I. Терминология // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. Материалы Всесоюзной конференции, под ред. М. В. Кукушкиной и С. О. Шмидта. — Ленинград, 1981. — С. 70 (біблиогр., с. 70-84).

⁶ Шпиталь у XVI–XVIII ст. виконував роль не так лікувального закладу, як притулку для вбогих і калік.

⁷ Левицкий О. Анна-Алоїза — княжна Острожская // Київська старина. — Київ, 1883. — Т. 7. — С. 343, 354.

⁸ Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa... — С. 59.

⁹ Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawniej Rzeczypospolitej, w związku z pracą: Maćuk O. Do istorii ukraińskich papierów XVI st. ta ich wodnych znaków // Naukowo-informacyjny бюллетень Архівного управління УРСР. — Київ, 1962. — № 5. — С. 10-22; Studia źródłoznawcze. — Warszawa, 1966. — Т. 2. — S. 134.

¹⁰ Головний архів давніх актів у Варшаві. — Ф. Архів Любомирських з Малої Всі. — № 495. — Арк. 7.

¹¹ Budka W. O najstarszych papierniach... — С. 134.